

Makale Geliş | Received : 24.02.2023

Makale Kabul | Accepted : 29.06.2023

Antik Mezopotamya, Mısır ve Yunan'da Mitostan Logosa Arkhe Problemi

Murat Sultan ÖZKAN*

Özet

Mezopotamya'da varlık hakkında sorgulamalar Sümerlerle başlamıştır. Onlar bu coğrafyada kurulan uygarlıklara örnek teşkil etmiş ve onları derinden etkilemiştir. Sümer mitolojisine göre öncesiz olan tatlı su, tuzlu su ve sis ile özdeşleştirilen kozmik güçlerdir. Bu kozmik unsurların bileşmesi ile tanrılarla sembolleştirilen gök ve yer oluşmuştur. Bunların oluşturduğu bütün de hava ile özdeşleştirilen Enlil tarafından birbirinden ayrılmış ve havanın genişlemesi ile gök cisimleri oluşmuştur. Samiler de bu anlayışı ana hatlarıyla devam ettirmişlerdir. Babil Yaratılış Destanı'nda ise kozmik sürecin başlangıcı tanrılar arasındaki kuşak çatışmasına dayandırılmış ve ilk kozmik güçlerden olan Tiamat'ın kurban edilmesi ile açıklanmıştır. Başat Tanrı Marduk, Tiamat'ı parçalayarak onun kalıntılarında evreni, Kingsu'nun kalıntılarında da insanı yaratmıştır. Mezopotamya mitolojik geleneğine göre öncesiz olan ilk kozmik unsurlardan tanrılar türemiş ve sonra da onlar bu kozmik kalınlardan evreni ve insanı yaratmışlardır. Mısır mitolojisine göre de öncesiz olan okyanustur. Öncesiz okyanusta var olan başat tanrılar, evreni ve insanları doğal salgılarıyla yaratmıştır. Bir çok mitolojik anlatıya göre de başat tanrı düşündüklerini ya da kalbi tasavvurlarını dile getirerek yaratma edimini gerçekleştirmiştir. Mezopotamya mitolojisinde olduğu gibi Mısır mitolojisinde de sembolik bir dille tanrılarla doğal varlıklar özdeşleştirilmiştir. Yunan mitolojik yaklaşımları din kurucu olarak kabul edilen Homeros ve Hesiodos'un eserlerinde ana hatlarıyla toplanmıştır. Homeros, öncesiz olanın tanrısal nitelikli okyanusun her şeyin kaynağı olduğunu belirtmiştir. Hesiodos'a göre ise başlangıçta kaos (boşluk) oluşmuş, akabinde de bu kaostan sırasıyla evren, tanrılar ve insan türemiştir. Bu anlatılan varlık anlayışları önemli oranda felsefi içeriği de barındırmaktadır. Mitolojilerdeki varlık anlayışlarıyla filozoflarınkiler arasında koşutluk bulunmaktadır.

The Problem of the Logosa Arkhe from Mythos in Ancient Mesopotamia, Egypt, and Greece

Abstract

Inquiries about existence in Mesopotamia started with the Sumerians. They set an example for the civilizations established in this geography and affected them deeply. According to Sumerian mythology, they are cosmic forces identified with fresh water, salt water and mist that are eternal. With the combination of these cosmic elements, the sky and the earth, which are symbolized by the gods, were formed. The whole they formed was separated from each other by Enlil, who was identified with air, and celestial bodies were formed with the expansion of air. The Semites continued this understanding with its main lines. In the Babylonian Epic of Creation, the beginning of the cosmic process is based on the generational conflict between the gods and is explained with the sacrifice of Tiamat, one of the first cosmic forces. The Chief God Marduk shattered Tiamat and created the universe from her remains, and man from the remains of Kingsu. According to the Mesopotamian mythological tradition, gods were derived from the first cosmic elements, which were eternal, and then they created the universe and man from these cosmic remains. According to Egyptian mythology, the eternal is the ocean. The primary gods, who existed in the eternal ocean, created the universe and humans with their natural secretions. According to many mythological narratives, the dominant god has performed the act of creation by expressing his thoughts or the imagination of the heart. As in Mesopotamian mythology, gods and natural beings were identified

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, msozkan@karabuk.edu.tr. Orcid ID: 0000-0002-8053-5579

with a symbolic language in Egyptian mythology. Greek mythological approaches are gathered in outlines in the works of Homer and Hesiod, who are considered to be the founders of religion. Homer stated that the eternal, the divine ocean, is the source of everything. According to Hesiod, in the beginning, chaos (emptiness) occurred, and then the universe, gods and human beings emerged from this chaos, respectively. These understandings of existence also contain a significant amount of philosophical content. There is a parallelism between the understanding of being in myths and those of philosophers.

Keywords: Mythology, reason, philosophy, theology, existence, kingdom.

Giriş

Zamanın ruhunu yansıtan mitoslar, birileri tarafından ileri sürülmüş ve o gün ontoloji ve teoloji hakkında kabul görmüş görüşlerdir. Bunlar o günkü toplumlar tarafından sahiplenilmiş ve fikirlerin sahipleri de günümüzde bilinmediğinden anonim olarak değerlendirilmiştir. Bazı mitoslar da birtakım yazarlar tarafından kayda geçirildiğinden onlara mal edilmiştir. O yazarların azımsanmayacak katkısı olsa da onlar binlerce yıllık tecrübeyi yansıtmaktadırlar. Tarih öncesinden tarihî devirlere uzanan bu mitoslara baktığımızda hem varlığın kaynağının sorgulandığını hem de bir teoloji geliştirildiğini görüyoruz. İlk filozofların varlığın kaynağını ve değişimin arkasındaki ilkeyi sorguladıkları gibi ilk toplumlar da bu konu üzerine eğilmişler ve o günün koşulları çerçevesinde birtakım değerlendirmeler yapmışlardır. Dolayısıyla var olanların kökeninde neyin olduğunu, oluşun ve değişimin nasıl gerçekleştiğini kendilerince anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmışlardır. O görüşler, zamanla inanırklarını kaybetmiş ve mitos ya da söylence olarak değerlendirilmişlerdir.

Mitolojilerde *arkhe* problemi evrenin, tanrıların ve insanın doğumuyla birlikte ve iç içe geçmiş bir şekilde ele alınmıştır. Mitolojiler de öncelikli olarak *arkhe* ya da öncesiz olan dile getirildikten sonra evrenin ortaya çıkışına, tanrıların doğuşuna ve insanın oluşumuna yer verilmiştir. İnsan, antropolojik olarak böyle bir sorgulamaya yatkınken bir taraftan da içinde yaşadığı kültürün etkisinde kalarak açıklama, anlama ve anlamlandırma çabası içerisine girmiştir. İnsan, kendine ait gözlemlerinden hareket ederek evrenin ve tanrıların da bir kaynaktan çıkması gerektiğini düşünmüştür. Mitoslarda antropolojik bakış açısı etkili olsa da kültürel coğrafyanın da etkisi ve katkısı olmuştur. Bundan dolayı mitosların oluşumunu hem antropolojik boyut hem de kültürel unsurlar etkilemiştir.

İnsanlığın erken dönemine yönelik tarihî ve antropolojik araştırmalar mitlerin anlaşılmasına ışık tutmuştur. Neandertal mezarlarında yapılan incelemelere göre mitlerle ilgili genel hatlarıyla beş temel özellik tespit edilmiştir. Çoğunlukla mitler; ölüm korkusuna, dinsel geleneklere, deneyimin ötesine geçme arzusuna veya dünyanın ötesinde bir gerçekliğin olduğuna ve buna istinaden de belirli kalıplara göre davranılması gerekliliği üzerinde toplanmıştır. Bu gerçeklik ötesine yönelik düşünceler, geçmişten günümüze toplumları etkilemesinden dolayı mitolojiler aynı zamanda kadim felsefe olarak da ifade edilmiştir. Bu kadim felsefeye göre yeryüzünde duysal algının konusu olan her şeyin bir aslı vardır ve bu formlar görüntülerinden daha dayanıklı, zengin, güçlü ve özgün türlerdir. Görüngüler, Platon'un ifade ettiği gibi onların adeta silik kopyalarıdır (Armstrong, 2014: 8-9).

İnsan, Paleolitik Çağ'dan itibaren evrene hâkim olan, onu yöneten bir tanrı anlayışına ulaşmış ve onu gök/ulu tanrı olarak adlandırmıştır. Bu gök tanrı insanın imge gücünün ötesinde olduğundan ya da o imge olarak temsil edilemediğinden ulu tanrı olarak anılmıştır. Bu ulu tanrı aynı zamanda kabahatli olanları cezalandırma gücüne de sahiptir. Avcılıkla birlikte *Homo Sapiens*in ön beyni gelişmiş ve buna bağlı olarak da araç gereç üretiminde daha stratejik hareket etmeye başlamıştır. Dolayısıyla *Homo Sapiens*, Yunanların logos olarak ifade ettikleri rasyonaliteyi kullanmaya da başlamıştır. İlk insanlar logos ile mitosu birlikte işlevsel bir şekilde kullanmışlardır. Bir taraftan logos aracılığıyla araç gereçler üretip hayatta kalmaya çalışırken diğer taraftan da kendini aşan

ve anlamlandıramadığı unsurları mitler aracılığıyla anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmıştır (Armstrong, 2014: 20-28).

Mezopotamya Mitlerinde Varlık

Sümerler

Sümerlerin mitolojiye dayanan varlık anlayışları Akadlardan başlayarak Asur, Babil ve Anadolu'da kurulan medeniyetleri etkilemiş; onlar tarafından büyük oranda benimsenmiş ve yaşatılmıştır (Reyhan ve Cengiz, 2015: 52). Bundan dolayı ana hatlarıyla Sümerlerin varlık görüşlerine yer verildikten sonra Babil *Yaratılış Destanı* üzerinden Sami gelenek açıklanacaktır.

Sümerlerde yokluktan ya da hiçlikten yaratma anlayışına rastlanmaz. Sümerler, öncesiz olan ilksel denizi/okyanusu *Nammu* olarak adlandırmışlardır. "*Nammu, gök ile yere yaşam veren ana olarak betimlenmiştir.*" Dolayısıyla onlar ana/ilke olarak suyu kabul etmişler; gök ve yerin bu ilksel denizden oluştuğunu benimsemişler (Kramer, 1999: 82-83; Bıçak, 2014: 49, 65) ve tanrıların doğumunu da bu ilke doğrultusunda açıklamışlardır. Buna göre su, ana ilke olarak tanrıça *Ki* (dünya), tanrı *An* (gök) ve onların oluşturduğu bütüne (dağ) kaynaklık etmiştir. Bu bütün tanrı Anki olarak adlandırılmıştır. Altta olup yere karşılık gelen *Ki* dişil, üstte bulunan gök ya da *An* ise erildir. Bu ikisi oğulları *Enlil* tarafından birbirlerinden ayrıldıklarında geçici olan bu dünya da oluşmaya başlamıştır (Campbell, 2003: 59). Böylece yer, gök ve hava tanrılarla özdeşleştirilmiştir. Yer, tanrıça *Ki*; gök, tanrı *An* ve hava da oğul tanrı *Enlil* olarak kişiselleştirilmiştir. *Enlil, Ki ve An*'ın arasını ayırmış, onları birer varlık haline getirmiştir (Hooke, 2015: 31). Zıt kuvvetlerin birbirinden hava tarafından ayrılması, tanrıların, evrenin ve insanların var oluşunu başlatmıştır.

Sümerli ozanlar da genel olarak bu anlayışa şiirlerinin başlangıç dizelerinde yer vermişlerdir. *Gılgamış Destanı*'nın ilk metinleri Sümerceydi, ancak Babilli rahipler onu yeniden gözden geçirerek on iki tablete işlemişlerdir (Tanilli, 2015: 68). *Gılgamış Destanı*'nın XII. Bölümünün girişinde de bu ana ilkeden türeyişe yer verilmiştir. *Destan*'ın ilgili dizelerinde ezelde bitişik olan yer ve göğün *Enlil* tarafından birbirinden ayrılışı, akabinde de *An*'ın gökyüzüne, *Enlil*'in de yeryüzüne hâkim oluşu şöyle ifade edilmiştir (Kramer, 1999: 83):

"Nice ki Gök Yer'den uzaklaşmış oldu,
Nice ki Yer Gök'ten ayrılmış oldu,
Nice ki İnsanın adı belirlendi,
Nice ki An Göğü götürdü,
Nice ki *Enlil* Yer'i götürdü..." (*Gılgamış Destanı*, 2017: 121).

Topraktan ülkenin tohumlarını filizlendiren *Enlil*'in yer ve göğü birbirinden ayırması başka bir tablette ise şöyle açıklanmıştır: "*Yerden göğü ayırmayı düşündü, /Gökten yeri ayırmayı düşündü*" (Kramer, 1999: 83). Gökle yerin arasını dolduran ve onları birbirinden ayıran *lil*'dir. *Lil*, hava, nefes, atmosfer ve ruh anlamlarına gelir ve "*en önemli özelliği dağılma ve yayılmadır*" (Bıçak, 2014: 65). Sümerlilere göre *lilden* (hava) meydana gelen Ay, Güneş, gezegenler ve yıldızlar, ayrıca ışıkla donatılmışlardır. Sümer mitolojisine göre *Enlil*, ay-tanrısı *Nanna*'ya, (*Sin*) o da güneş tanrısı *Utu*'ya ve gezegenlere hayat vermiştir (Kramer, 1999: 12-13). Sümerlere göre tanrıların doğumu, evrenin doğumunu öncelemekte, hatta eş zamanlı olarak varlık bulmaktadır. Tanrılar etkin güç olarak sunulduklarından dolayı zaman bakımından değil de mantıki olarak bir öncelikleri bulunmaktadır. Çünkü *Enlil*'in yayılması ile birlikte hem gök cisimleri hem de tanrılar oluşmaktadır.

Sümer kozmogonisinde tanrıça *Nammu* ile de sembolleştirilen başlangıcı olmayan ilksel deniz, gök tanrı *An* ile yer tanrıçası *Ki*'yi ya da bitişik halde bulunan gök ve yeri

doğurmuştur/oluşturmuştur. Bu ikisinden doğan ve ana vasfı genişlemek olan *Enlil*/hava sayesinde yer ve gök birbirinden ayrılmış ve yoğunluğu önceki unsurlara göre daha az olan hava Ay'ı meydana getirmiş, o da Güneş'i oluşturmuştur. Çünkü *Enlil*, doğumundan sonra kendini karanlıklar içerisinde bulmuş, bu durumdan kurtulmak için *Nanna* ve *Utu*'ya hayat vermiştir. *Enlil*, yeryüzünde hayatın başlaması için de Ki ile birleşmiş ve su tanrısı Enki'nin var olmasını sağlamıştır. Bitki, hayvan ve insanlar, ancak yeryüzü yaşanılır hale geldikten sonra oluşmuşlardır. Dolayısıyla yaşam, “hava, toprak ve su bileşenlerinin bir sonucu olarak düşünülmüş gibi görünmektedir, kuşkusuz Güneş de buna dahildir” (Kramer, 1999: 139-140). Sümerlerin yaratılış mitolojisinde toprak, su ve hava, inorganik-organik katmanların varlığı için gerekli önkoşullardır. Ayrıca havanın açığa çıkmasını sağlayan su ve toprak ya da yer ve gök ondan ontolojik olarak öncedirler. Hava oluşuktan sonra ise o gök cisimlerinin oluşumuna kaynaklık etmiş, evrenin sınırlarının genişlemesini sağlamıştır. Hava (*Enlil*), yeni gök cisimleri eklemeyerek evreni başlangıç noktasından ya da ezeli su kaostan içinde bulunduğu duruma getirmiştir. Bu yönüyle Sümerlerin yaratılışla ilgili mitolojik görüşleri *Big-Bang*'ın (Büyük Patlama) ilksel bir modeli olarak görülebilir. *Enlil* ya da havanın karanlıktan kurtulma adına yayılarak gök cisimlerini oluşturmasının yerini *Big-Bang* teorisinde enerji patlaması almıştır.

Sümer mitolojisinde tek töz olarak su (*Nammu*) kabul edilse de çoklu bir anlayışla ikinci dereceden tözlere de yer verilmiştir. Oluş açıklanırken öncesiz töz olan sudan neşet eden topraktan ziyade havaya öncelik tanınmıştır. Oluşun başlaması ve devam etmesi bağlamında hava, ana ilke olan suyun önüne geçmiş ve belirleyici olmuştur. Sümerlerin bu ilkeleri ilk dönem Yunan filozoflarının görüşleriyle önemli oranda da örtüşmektedir. *Arkhe* olarak Thales, suyu; Ksenophanes, toprağı; Anaksimenes de havayı kabul etmiştir. Evrenin başlangıcında etkin olan bu unsurlar Sümer mitolojisinde tanrılarla sembolleştirilerek ifade edildiği gibi Yunan filozofları da ilkeleri ile tanrısal olan arasında bağ kurmuşlardır. Örneğin, Thales, bir taraftan her şeyin kökeninin su olduğunu belirtirken bir taraftan da var olan her şeyin “Tanrılarla dolu olduğunu” belirtmiştir.

Barnes'e göre Thales'in *arkhe* olarak suyu kabul etmesinin kökeni Mezopotamya mitolojisinde tanrıların ve evrenin doğumuna kaynaklık eden *Apsu*, *Tiamat* ve *Mummu* ile Mısır'da aynı şekilde öncesiz köken olan *Nun* (su) olabilir. Barnes bu etkilenmeyi kabul etmekle birlikte onun daha aydınlık bir dünyada yaşadığını belirtmektedir (Barnes, 2004: 63).

Sümer mitolojisinde hava ile sembolleştirilen Enlil hem karşıt güçleri birbirinden ayırmakta hem de oluşa kaynaklık etmektedir. Enlil'in varlığa köken olmasına benzer açıklamalar Anaksimenes'in varlık anlayışında karşımıza çıkmaktadır. Anaksimenes'e göre de hava; her şeyi kuşatan, varlıkları bir arada tutan, canlılığın kaynağı olan temel ilkedir. O da havaya kutsallık atfetmiş ve onun kapsayıcılığını sadece doğa veya varlık alanıyla sınırlandırmamış, bilinci de kapsadığını belirtmiştir. Ayrıca o, temel unsur olarak havadan neşet eden sayısız ‘tanrı’ anlayışını benimsemiş ve devam ettirmiştir (Jaeger, 2016: 54-55). Anaksimenes'e göre hava (*psykhe*) olan ruh bedeni bir arada tutup yönettiği gibi hava (*pneuma*) aynı zamanda tüm evreni de çepeçevre sarmalar ve evreni de bir arada tutar. Dolayısıyla onun ilkesi ruh gibi canlıdır ve maddi dünyayla olan ilişkisi ruhun bedenle kurduğu ilişkiye benzer. Anaksimenes, *psykheyi* hava ile eşanlamlı olarak kullandığında bile onu herhangi bir madde ile özdeşleştirmemiştir. Ona göre tüm var ve yok oluşların kaynağı olan hava, tüm oluş ve yok oluşların içinde ve ardında tanrısal bir arka plan olarak varlığını devam ettirir. Bu arka plan hem yaşamın hem de bilincin kaynağıdır (Jaeger, 2016: 122, 126-127). Anaksimenes de İyonya Okulunun diğer filozofları gibi *arkhesini* tanrı olarak da adlandırmıştır. Tanrılar da var olan her şey gibi havadan var olmuşlardır ve tekrar her şey gibi ona döneceklerdir (Arslan, 2018: 108).

Samiler

Sami kökenli toplumlar/ devletler (Akadlar, Asurlar, Babiller) Sümerlerin etkisinde kalmış, onların büyük tanrılarının isimlerini kendi dillerine çevirerek benimsemişlerdir. Ancak *Enlil* gibi bazı tanrılarının isimlerini de değiştirmeden olduğu gibi kabul etmişlerdir. Samilerle birlikte sadece tanrılarının isimlerinde bir değişiklik olmamış, aynı zamanda birçok tanrının nitelikleri bir tanrıya yüklenerek tanrılarının sayısı da zamanla azaltılmıştır. Sümer tanrılarının vasıfları/güçleri *Marduk*'a atfedilmiş ve o, tanrılar panteonunun başı olarak kabul edilmiştir (Reyhan ve Cengiz, 2015: 52). M. Ö. 8. yüzyılda ise Asurlar, Babilleri yenilgiye uğratmışlar ve bu kez onların ulu tanrıları *Asur*, Orta Doğu'nun en gözde tanrısı olmuştur. Babil *Yaratılış Destanı*'nda *Marduk*'a atfedilen nitelikler ve evreni oluşturma vasfı *Asur*'a yüklenmiştir. Mezopotamya'da siyasi gücün el değiştirmesiyle birlikte başat tanrılar da değişmiştir. Politik gücü elinde bulunduran ve diğer devletler üzerinde hakimiyet kuran devletin tanrısı, diğer tanrılarının niteliklerini de kendinde toplamıştır. Bu yaklaşım aynı zamanda egemenliği elinde bulunduran kralın pozisyonunu da güçlendirmiştir (Demirci, 2013: 34).

Ayrıca Sami kavimler Mezopotamya'ya egemen olduklarında Sümer mitoslarındaki ham halde bulunan öğeleri eleyerek sadeleştirmiş, daha derli toplu olarak edebi bir üslupla kayıt altına almışlardır. Samiler, evrenin doğası hakkında Sümerlerle ya aynı görüşleri paylaştıklarından ya da onların görüşlerini benimsediklerinden dolayı onların yaratılışla ilgili mitoslarında önemli değişiklikler yapmamışlardır (Hooke, 2015: 160; Tanilli, 2015: 66-68). Hatta Samiler, Sümerlerin kültürlerini benimsemiş ve dinî ritüellerinde de Sümerceyi kullanmaya devam etmişlerdir (Hooke, 2015: 47-48). Böylece tarihte ilk kez farklı bir dili konuşan bir toplum başka bir milletin dilini, din dili olarak kabul etmiştir.

Samiler, tanrılarının ve evrenin oluşumu ya da yaratılması konusunda Sümer mitolojisini devam ettirmiş olsalar da onlara bazı katkılarda da bulunmuşlardır. Bu yeniliklerden birisi tanrılarının sayısının azaltılması ya da başat bir tanrı anlayışının geliştirilmesidir. Bu değişimin, bölgede siyasi birliğin sağlanması ve merkezi yönetimin kurulmasıyla yakından ilintili olduğu söylenebilir.

Sümer döneminde devletler, surlarla çevrili küçük kent devletleriydi. Her birinin kendi kralı ve tanrısı vardı. Bu küçük kent devletleri enerjilerinin çok büyük bölümünü komşu şehir devletlerinden gelecek tehlikelere karşı kendilerini korumak için harcıyorlardı. Mezopotamya'da ilk kez siyasi birliği Akad hükümdarı Sargon (M. Ö. 2334-2279) sağlamıştır. Sargon, *Kiş* kentinin hükümdarı olduktan sonra oranın hükümdarlığıyla yetinmemiş, elli yıl komşu kent devletleriyle savaşarak onları ele geçirmiş, Mezopotamya'da siyasi birliği sağlamıştır (Bauer, 2014: 34-35). Akatlardan sonra Asur ve Babiller döneminde de bölgeye hâkim merkezi krallıklar kurulmuştur. Mezopotamya'da hükümdarlar kendilerini tanrı ya da tanrılarla bağlantılı görmüşlerdir. Bu bölgenin önemli hükümdarlarından Babil kralı Hammurabi (M. Ö. 1792-1750), kendisini tanrının "*adil prensi*" olarak görmüş ve tanrının kendisine verdiği kanunlarla adaleti sağladığını iddia etmiştir (Bauer, 2014: 46-48).

Mezopotamya'da gücü elinde bulunduran bir hükümdarla evrene hâkim bir tanrı arasında koşutluk oluşturulmuştur. Böylece kralın konumu güçlendirilmiştir. Ayrıca Tarihsel süreçte zihinsel olgunlaşma ve kültürel birikim arttıkça politeizmden/çok tanrılı inanıştan aşama aşama monoteizme/tek tanrılı inanışa doğru bir geçiş yaşanmıştır. Monoteizme doğru geçiş yapıldığında diğer tanrılarının işlevleri, nitelik olarak başat/ulu tanrıya yüklenmiştir. Şehir devletleri bir imparatorluk çatısı altında toplanınca siyasi gücü elinde bulunduran şehrin tanrısı başat tanrı konumuna yükselmiştir. Dolayısıyla oluş ya da yaratma edimi birçok tanrı yerine her şeye gücü yeten bir tanrının edimi olarak görülmüştür.

Mezopotamya mitolojileri içerisinde tanrılarının, evrenin ve insanın varlığa gelişi ile ilgili bilgilere *Enûma Eriş/Yaratılış Destanı*'nda daha geniş yer verilmiştir. Bu *Destan* hem

Sümer mitolojisini devam ettirmesi hem de Sami geleneğini genel hatlarıyla kapsamı dolayısıyla mitolojik düşünce bakımından önemli bir yere sahiptir.

Evrenin oluşumuna dair ilk bilgilere de yer veren Babillerin kozmoloji kitabı olan (Kırbıyık, Ü. Kızıloğlu, N. Kızıloğlu, Civelek ve Beklen, 2016: 8) bu *Destan* Asur ve Babil kataloglarındaki ilk dizisi göz önünde bulundurularak *Enûma Eriş/Yaratılış Destanı*'ı olarak isimlendirilmiştir. *Destan*'ın ilk tabletinde evrende bulunan ilk kozmik varlıklardan tanrıların türemesi, akabinde de evren ve insanın oluşumu işlenmiştir (Adalı ve Görgü, 2017: XI).

Babil *Yaratılış Destanı*'na göre evrenin başlangıcında bulunan ve öncesiz olan su kaosudur. Evrenin, tanrıların ve insanın doğuşuna da o kaynaklık etmiştir. Bu kaos durumunda *Apsu* (tatlı su denizi), *Tiamat* (tuzlu su denizi) ve *Mummu* (sis) iç içe geçmiş üç madde olarak sunulmuştur. Kaos halindeki bu üç madde bilinmeyen oranlarda birleşerek gök ve yerden önce iki çift olarak tanrısal güçleri oluşturmuşlardır (Kırbıyık ve diğ., 2016: 8; Hooke, 2015: 52). *Yaratılış Destanı*'na göre evrenin ve tanrıların doğumuna kaynaklık eden şey (*arkhe* /ilke) "*dağınık ve tanımsız bir maddedir*" ve o, "*bölgenin alüvyonlu topraklarına çok benzer.*" Bu kozmik güçler, dört unsurdan (su, hava, toprak, ateş) ayrılmazdı ve onlar tanrılardan da öncedirler. Öncesiz olan *Apsu* ve *Tiamat* sularını birbirine karıştırarak oluşu başlatmışlardır (Armstrong, 2019b: 45). Bu oluşum süreci *Destan*'da kronolojik olarak şöyle ifade edilmektedir:

"Henüz yukarının adı gökyüzü değil iken,
Aşağıya yeryüzü denmez iken,
Apsu vardı (tanrıların) ileri geleni babasıydı o,
Ve onların hepsini doğuran tanrıça *Tiamat* vardı.
Ve (*Apsu* ve *Tiamat*) sularını birbirine karıştırdılar.
Henüz tanrılar için tapınak bile yapılmamıştı
Komşu evler kurulmamıştı
Tanrıların hiçbiri ortada yok iken
Esameleri okunmuyor iken kaderleri yazılmamış iken
Suların içinde tanrılar yaratıldı" (*Babil Yaratılış Destanı*, 2017: 3).
Kutsal Apsu'nun içinde *Marduk* doğdu.
Marduk *kutsal Apsu*'nun içinde yaratıldı
Babası *Ea* onu yarattı
Annesi *Domikina* onu doğurdu
Tanrıçalar emzirdi onu
Bakıcı onu öyle büyüttü ki heybetli oldu
Vücudu zarıftı gözleri ıslık ıslık
Doğuştan gürbüzdü, güçlüydü
Babasının yaratıcısı *Anu*, onu gördü
Sevindi neşeden yüzü parlıyordu kalbi mutlulukla doldu
(*Marduk*'u) mükemmel kıldı ona ilahi gücünü verdi"
(*Babil Yaratılış Destanı*, 2017: 6).

Yukarıdaki şiirsel anlatıdan da anlaşılacağı üzere ana rahmine benzetilen tanrısal su kaosunun içinde kozmik unsurlardan tanrıların oluşum süreci tamamlanmış, akabinde de evrenin doğum gerçekleşmiştir. *Destan*'daki anlatılara göre tanrılar panteonun başına geçen *Marduk*, isyankâr *Tiamat*'ın statik yapısını ve uyumsuzluğunu muazzam bir güçle parçalamış, ölü bedenini bacaklarından ikiye ayırarak yeri ve göğü oluşturmuş ve evreni kurmuştur. Bu büyük zaferin akabinde tanrılar Babil kentini inşa etmiş ve gizli dünya ile bağların kurulduğu ritüelleri oluşturmuşlardır (Armstrong, 2019b: 45-46). Mezopotamya'da yaratılış, kaosun kozmosa dönüşmesiyle başlamıştır. Güneşin oğlu ya da tanrılar tanrısı *Marduk*, kaosun etkin olduğu dönemde değil, düzenin oluşmasıyla birlikte var olmuştur. *Marduk*, kötülüğün kaynağı *Tiamat*'ı parçalayarak evreni oluşturmuş ve

düzeni sağlamış; Güneş, Ay ve yıldızları da bu doğrultuda yerlerine yerleştirmiştir (Yalçın, 2012: 24). Kozmik süreçte tanrıların, evrenin ve insanın varlığa gelişi; öncesiz/ezeli olan *Tiamat*, *Apsu* ve *Mummu*'ya dayandırılmaktadır. Öncesiz olan kozmik unsurlar da maddi öğelerle sembolleştirilerek ifade edilmiştir. İlkçağ Yunan felsefesinde *arkhe* problemini çoğulcu bir bakış açısıyla ilk açıklayan Empedokles de su, hava, toprak ve ateşi varlığın oluşumunda bulunan ezeli dört unsur olarak görmüştür. Babil *Yaratılış Destanı*'nda öncesiz olanlar, kozmik güçlerle bağ kurularak açıklandığı gibi Empedokles de dört unsurunu tanrılarla sembolleştirerek açıklamıştır.

Empedokles, hava, su, toprak ve ateşten oluşan dört unsurdan her birini bir tanrı ismine karşılık gelecek biçimde kullanmıştır. Onun dört unsuru, tanrısal güçlerin hayat veren özü ve soluğuyla doludur. Bu unsurlar/ilkeler *Zeus*, *Hera*, *Hades* ve *Nestis* ile eşleştirilerek sembolik bir üslupla şöyle ifade edilmiştir (Jaeger, 2016: 187): “Önce her şeyin dört kökünü öğren: Parlayan Zeus, hayat veren Hera, Hades ve gözyaşlarıyla ölümlü insanlar için hayat kaynaklarını besleyen Nestis.” Empedokles'in dört unsurla ilgili bu ifadesi mitolojik anlatıdan arındırıldığında ateş (*Zeus*), toprak (*Hades*), hava (*Hera*), su (*Nestis*) olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslan, 2018: 267). Empedokles de dört unsuru mitolojik bir bakış açısıyla Babil *Yaratılış Destanı*'nda olduğu gibi tanrılarla eşleştirerek ifade etmiştir.

Marduk, evreni yoktan ya da hiçten değil, maddi olarak sembolleştirilen kozmik varlıklardan inşa etmiştir. *Yaratılış Destanı*'nın beşinci tabletine göre bir ejderha olarak tasvir edilen *Tiamat*, *Marduk* tarafından parçalanmış ve onun parçalarından gökyüzü, yeryüzü, Dicle ve Fırat nehirleri yaratılmıştır. Böylece dünya ya da evren de öncesiz olan kozmik varlıklardan yaratılmıştır. *Marduk*, gök cisimleri ve yeryüzünü yarattıktan sonra da tanrıların görev ve sorumluluklarını belirlemiştir. *Destan*'a göre evrende: “*Ellil'in Sarayı (Eşarra)*, gökyüzü ve yeryüzü arasında bulunan elâtu, yeraltı suları sarayı dünyası *Absu – Eşgalla*, yeryüzü, yıldızlar, Ay ve Güneş, yüksekler denin [yedi] bölge bulunur.” *Ellil'in Sarayı* ve tanrıların yaşadığı bölgeler kesin hatlarla görüngülerden aşkın olduğundan gözle görülmez, ancak bunların dışında kalan alanlar duyuların konusu olabilir (Adalı ve Görgü, 2017: XI). Böylece göğe ve yere farklı anlamlar yüklenerek birbirinden ayrılmış, Aristoteles ve Meşşâî felsefelerindeki ayüstü-ayaltı âlem anlayışının çekirdeği oluşturulmuştur. Gök, tanrısal alan olarak manen yüceltilmiştir. Bu ayrımla birlikte bir de fiziki olandan metafizik olana yükselmeyi/geçişini sağlayan ara unsurlara yer verilmiştir.

Babil (*Bab-ilani*), gökle yeri birbirine bağlayan, kayıp cennete yeniden yolu açan tanrılar kapısıdır. Piramit şeklindeki bu tapınağa (*ziggurat*) tüm insanlar (kadın-erkek) tırmanarak Tanrı'ya ulaşmaya çalışır. Bu tapınak, “*kozmetik dağın ya da kutsal ağacın bir kopyasıdır*” (Armstrong, 2019b: 45). Bu kutsal dağ fikri Sümer mitolojisine dayanır. Yerle gök ya da görüngüler ile tanrısal olan arasında bağ kuran kutsal dağ anlayışı, birçok mitolojik görüşte de dağ ya da ağaç olarak göklere yükselişin sembolü olarak varlığını devam ettirmiştir. Tanrısal olan, yükseklerde ya da semavi bir âlemde olduğu kabul edildiğinden yüce dağlar ve ağaçlar oraya ulaşmanın aracı olarak görülmüştür.

Yaratılış Destanı'nda tanrıların ve evrenin doğuşu açıklandıktan sonra yüce âleme erişecek insanın oluşumuna (*atropogonia*) geçilmiştir. Tanrı *Ea*, oğlu *Marduk*'a kan ve kemik toplayıp bir varlık yaratmasını, adını da insan koymasını istemiştir. Ayrıca insanın görevinin tanrılara hizmet etmek olacağını ve bu sayede tanrıların da huzura kavuşacaklarını bildirmiştir. *Marduk* ise babasının planını gerçekleştirmek için tanrıları iyi ve kötü olarak ikiye ayırmış, kötülerin kemiğinden ve kanından insanoğlunu yaratacağını ifade etmiştir. *Ea* ise oğluna kötü tanrıların en güçlüsünü seçip parçalamasını, insanı onun parçalarından yaratmasını ve diğer tanrılara dokunmamasını emretmiştir. *Marduk*, bu talimat doğrultusunda tanrıları toplamış, (Campbell, 2003: 82-83) onları sorgulamış ve *Tiamat*'ı isyana teşvik edenin, savaşı başlatanın *Kingu* olduğunu saptamıştır. Tanrıların en isyankârı tespit edildikten sonra “*onu zapt ettiler Ea'nın huzuruna getirip cezasını verdiler*

ve damarlarını kestiler onun kanından (Ea ve Marduk) insanları yarattular. (İnsan Tanrıların iş yükünü üstlendi tanrılar özgür oldu" (Babil Yaratılış Destanı, 2017: 48). Nitekim evrendoğum tanrılar arasında çıkan kuşak çatışmasına dayandığı gibi insanın yaratılışı da tanrılar arasındaki çatışmalara bağlanmıştır. *Tiamat*'ın emrinde olan genç kuşak tanrılardan olan ve negatif güçlere hükmeden *Kingu*'nun parçalanan bedeninden insan yaratılmıştır. İnsan ulu tanrı *Ea* tarafından yaratılmış olsa de şeytani bir tanrının kalıntılarından yaratıldığına vurgu yapılmıştır (Eliade, 2003: 90-93). Yine de kozmik bir varlıktan yaratıldığı için tanrılara hizmet etme görevi verilmiş ve insana tanrıların sorumluluklarını yüklenmiştir. Böylece insanlar tanrıların temsilcisi ya da vekili olarak nitelendirilmiştir.

Yaratılış süreci tamamlandıktan sonra evrenin kaderini elinde bulunduran göklerin kralı *Anu* ile dünyanın yöneticisi *Bel*, halkı yönetme hakkını *Marduk*'a teslim etmiş, onu tanrılar içinde birinci yapmış ve sonra da adının Babil'de duyulmasını sağlamışlardır. Tanrılar, Babil'i her bölgeden daha üstün, sağlam ve ölümsüz kılmış, akabinde *Marduk*'u çağırıp ondan doğruluğu hâkim kılıp kötülükleri ortadan kaldırmasını, Güneş gibi tüm insanları aydınlatmasını yani onlara eşit davranmasını ve insanların yaşam kalitesini artırmasını istemişlerdir (Campbell, 2003: 75). Ontolojik ve teolojik görüşler bir temele kavuşturulduktan sonra değerler alanına geçiş yapılmıştır. Her ne kadar insan tanrıların temsilcisi olarak yeryüzünde sorumlulukları üstlenmiş olsa da kurulan metafiziğin bir gereği olarak insanların yaşam kalitelerinin artırılması ve adaletin sağlanmasında tanrılara da bir takım sorumluluklar yüklenmiştir.

Destan'a göre insan, tanrıların en günahkârının kanının toprakla karılması suretiyle yaratılmıştır. İnsanın yaratılışı isyankâr da olsa tanrılara bağlanmış ve insan doğasına yönelik genel tutum açıklanmıştır. İnsan da evren gibi isyankâr tanrıların kalıntılarından yaratılmıştır. Bu anlatılar da bir taraftan insan ve evrenin kökeni tanrısal olanla irtibatlandırılırken bir taraftan da günahkâr/isyankâr tanrıların kalıtlarından yaratıldığı vurgulanarak tanrılara göre ikinci planda olduğuna ve insanın doğasına da vurgu yapılmıştır.

Mezopotamya'da her şeyin kaynağında "ılam" vardır. İlam, Akatça'da tanrısal olanı ifade etmektedir. İlamın kaynağı tanrılar değil, o tanrıları da aşan göz alıcı bir güçtür ve diğer varlıklar gibi tanrılar da ilamı yansıtır. Parlaklık, saflık, ışıltı anlamına gelen *Ellu* (kutsallık) ilamın başlıca niteliğiydi. Bundan dolayı tanrılara da kutsallar denilirdi, çünkü onların hikâyeleri ve büstleri vardı. Onlar, insanlara tapınma esnasında *Ellu*'nun aydınlığını çağırırdı. Ancak kutsallık sadece tanrılarla sınırlandırılmamakta onunla temas kuran rahip, kral, hatta tapınak da kutsal kabul edilmekteydi. Antik Mezopotamya'da veya Orta Doğu'da insanlar kutsallığın kaynağı olan bu ilamı tek bir Tanrı'yla sınırlandırmamış, tek bir tanrı yerine evreni idame ettiren birçok işlevi yerine getiren tanrılar panteonu (Meclisi) oluşturmuşlardır (Armstrong, 2019b: 40). Fakat bu panteonda tanrılardan birine başat tanrı olarak inanılmış, diğerleri ise onun vezirleri/yöneticileri konumunda değerlendirilmiştir.

Yunan düşüncesinde de Homeros, okyanusu (*okeanos*) hem her şeyin ilkesi (*genesis*) hem de ruhu (*physis*) anlamında kullanmıştır (Jaeger, 2016: 40). Aynı şekilde doğa filozoflarından olan Thales'e göre de var olan her şeyin ilkesi su olsa da "*Her şey tanrılarla doludur*" ve ruh da ölümsüzdür (Kenny, 2006: 2-3). Dolayısıyla o var olan her şeyi tanrısal olanla irtibatlandırarak fizik alanından metafiziğe geçiş yapmıştır. Her şeyin tanrılarla dolu olması sonraki dönemlerde panteizm olarak ifade edilmiştir (Höffe, 2014: 22). Thales, Nil nehrinin Mısır'a hayat vermesine dair gözlemlerinden hareketle suyun canlı olduğu fikrine ulaşmış ve "*her şeyin tanrılarla dolu olduğunu*" söylerken canlı ve cansız ayrımını ortadan kaldırarak tüm varlıklara bir ruh atfetmiştir. Thales'in tanrıları, varlığa aşkın değil, içkindir. Tanrısal olan her varlığa nüfuz etmiştir. Ondaki iki yüz yıl sonra da Platon, bu her şeyin tanrılarla dolu olma fikrini felsefenin en temel ilkelerinden biri haline getirmiştir (Jaeger,

2016: 40-42). Thales ve Platon'daki her şeyin tanrılarla dolu olma fikri Mezopotamya'da her şeyin kaynağında "ilam"ın olması ile önemli oranda benzeşmektedir.

Sümerler ve Samiler geçmişten gelen kültürel mirasın da etkisiyle oluşturmuş oldukları mitoslarla kendilerince yaratılışın ya da oluşun nasıl gerçekleştiğini açıklamışlardır. Doğal olarak Dicle ve Fırat havzalarında ya da Basra körfezinde yaşayan halkların suyun yaşam için önemini tecrübe etmiş olmaları gerekir. Mezopotamya'da ilk mitolojik anlatılar Sümerler tarafından geliştirilmiş ve bu asırlarca sözlü kültür olarak kulaktan kulağa aktarılmıştır. Bu mitosları anonim olarak kabul etmektense bunların birileri tarafından ihdas edildiğini ve zamanla halka mal olarak anonimleştiğini kabul etmek daha mantıklı görünüyor. Bu mitosları o günün koşullarında ileri sürenlerin gözlemlerine dayanmadıklarını söylemek ne kadar doğru bir yaklaşımdır? Onlar da suyun öncesiz bir töz/arke olduğunu sembolik bir dil kullanarak tanrılar ve tanrısal güçler üzerinden yapmışlardır. Thales, "*Her şey tanrılarla doludur.*" derken hangi gözlemlerine dayanmış olabilir? Yukarıda da ifade edildiği gibi Yunan filozoflarından Empedokles de unsurlarını tanrılarla özdeşleştirerek açıklamıştır. Babil mitolojisinde tatlı ve acı suların kaosu rahminde varlığı oluşturması daha çok gözleme dayanıyor gibi görünüyor. Onlar *antropomorfik* bir açıklama yapmışlardır. Bir çocuğun dünyaya gelebilmesi için sperm ve yumurtanın anne karnında döllenenine dair gözlemlerinden hareketle everenin de o şekilde oluştuğunu açıklamaya çalışmışlardır.

Mezopotamya'da Evren Anlayışı

Mezopotamya'daki astronomi çalışmaları da antik Yunan düşünürlerine kaynaklık etmiştir. Babilli rahipler yıldızların beşerî olaylara tesir ettiğine inandıklarından onlarla ilgili kayıtlar tutmuş ve geleceğe yönelik tahminlerde bulunmuşlardır. Thales de onların gözleme dayalı kayıtlarını kullanarak M. Ö. 585 yılında Güneş tutulmasını önceden haber verebilmiştir (Cornford, 2015: 6). Mezopotamya'da rahipler başarılı astronomik gözlemler yaparak yedi gökcisminin dairesel hareket yaptığını saptamışlardır. Bu yedi gök cismi; Güneş, Ay, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn'den oluşmaktadır. Onlar bu gök cisimlerinin takımıyıldızları boyunca dairesel hareket ettiklerine inanmışlardır (Armstrong, 2019b: 44). Mezopotamya'da diğer uygarlıklardan farklı olarak evren ve astronomi üzerine ileri sürülen görüşler dinsel motiflerden ziyade matematik ve geometrik yaklaşımlara dayandırılmıştır. Nitekim onlar inanç yerine aklı ön plana çıkararak Antik Yunan'a da örneklik teşkil etmişlerdir (Yalçın, 2012: 23).

Tarihte bilinen ilk yer merkezli evren tasavvuru da Mezopotamya'da aklını kullanan insanlar tarafından oluşturulmuştur. Dünya, etrafı dağlarla çevrili uçsuz bucaksız bir denizle ve üzeri de gök kubbeye sarılı olduğu kabul edilmiştir. Dünya da bu denizde "*yüzen bir sal gibidir.*" Gök kubbe ve yer küre üçer katmandan oluşur. Gök kubbe değerli taşlarla süslüdür. Yer küre ise tanrıların yaşadığı yüksek dağlar, insanların yaşadığı ovalar ve ölümler diyarı olan yer altından oluşur. Güneş, gündüz dağlarla çevrili olan denizin üzerinden geçerek sınır noktasına ulaşır ve akabinde de sal şeklindeki yer kürenin altından dolaşarak harekete başladığı noktaya tekrar geri döner (Yalçın, 2012: 25). Bu görüşlerin Antikçağ Yunan felsefesinde bir paradigma olarak şekillenen yer merkezli evren anlayışına kaynaklık ettiği söylenebilir. Yunan filozofları yedi gök cismi, (Sabit) Yıldızlar Kümesi ile ilgili bilgileri de onlardan devralmışlardır. Ayrıca Aristoteles tarafından en mükemmel ya da dinginliğe en yakın hareket olarak kabul edilen dairesel hareket fikrinin kökeni de Babil'deki astronomik gözlemlere dayanmaktadır.

Mısır Mitolojisinde Varlık

Teogoni ve kozmogoni

Bazı kültür tarihçilerine göre Mısır'daki Nil havzası uygarlığın ilk görüldüğü bölgelerden biridir ve uygarlık buradan diğer bölgelere yayılmıştır. Mısır düşüncesinde dini motifler ağırlıklıdır. Eski Mısırlılar "*dünyayı erkek, gökleri dişi kabul etmişlerdir.*"

Gökleri, okyanus; gök cisimlerini de okyanusta dolanan cisimler olarak görmüşlerdir (Özden ve Elmalı, 2017. 24). Mısır mitolojisine göre mevcut evrende önce *Nu* ya da *Nun* olarak adlandırdıkları karanlık ve engin sulardan oluşan okyanus vardı. *Nu* adına herhangi bir tapınak inşa edilmese de yaratılış öncesi hiçliği sembolize eden kutsal göl olarak betimlenmiştir. Ezeli olan bu suların Güneş'i, Ay'ı, yeryüzünü ve yeraltını çevrelediği düşünülmüştür. Bundan dolayı antik Mısırlıların zihninde hep göğün bir gün delineceği ve yeryüzünün sular altında kalacağı korkusu olmuştur. Bu durumun gerçekleşmesi ile de yeryüzünde ne varsa yok olacak, sadece *Atum* ve *Osiris* kalacaktır. Onlar da tanrıların ve insanların bilmediği bir yerde yılan formunda o felaketten kurtulacaklardır. *Heliopolis*'in (Aşağı Mısır'ın önemli kültür merkezi) ve göğün efendisi yaratıcı tanrı *Atum*, öncesiz okyanusta *Nu*'dan güneş tanrısı olarak kendi kendini oluşturmuş, akabinde de evreni oluşturan elementleri yaratmış ve Nil kenarında bir tepenin üzerine kurulmuştur. *Atum*, en üstün tanrı ve elementlerin en mükemmel örneği anlamına gelen *monad* olarak da isimlendirilmiştir (Hart, 2012. 16-17; Kurhan, 1994a: 5; Bıçak, 2014: 45).

Bu okyanus fikri, Yunan din kurucularından Homeros ve ilk filozof olarak kabul edilen Miletli Thales tarafından da ileri sürülmüştür. Thales, M. Ö. altıncı yüzyılda "uzayın suyla dolu olduğu fikrini ortaya atmıştır." Ona göre dünya bu suyun yüzeyinde yüzmektedir ve sudaki büyük dalgalanmalar yeryüzünde depremlere, küçük dalgalanmalar da yıldızların titreşmesine neden olmaktadır (Clark, 2012: 12).

Mısır mitlerinden birine göre ise "Başlangıçta hiçliğin bulutsu kaosundan başka hiçbir şey yoktu, bu kaos da tanrı *Nu/Nun* ile kişiselleştirilmiştir." Zamanla bulutsu kaostan piramitsi *Ben-Ben* olarak adlandırılan küçük bir dağ ve o dağda biten nilüfer çiçeğinden de tanrı *Atum* doğmuş ve ışığını da beraberinde getirmiştir (Daneils, 2014: 53). Bu farklı anlatıya göre öncesiz olan bulutsu kaos ontolojik olarak tanrılardan önce gelmekte ve ilk tanrının oluşumuna da kaynaklık etmektedir. Burada geçen bulutsu kaosun hem Anaksimandros'un *aperionunu* hem de Anaksimenes'in havasını andırdığı söylenebilir. Bulutsu kaos, belirsizliğe ve belli bir sınırı olmamaya vurgu yaptığından *aperionun* nitelik olarak belirsizliğini ve nicelik olarak sınırsızlığını andırmaktadır. Bulutlar da atmosferde havanın yoğunlaşması sonucu oluştuklarından Anaksimenes'in *arkhesi* olan hava ile de aralarında bir bağ kurulabilir.

İlk ilke olarak kabul edilen uçsuz bucaksız okyanus veya bulutsu kaostan ilk tanrının kendini oluşturmasının ardından diğer tanrıların oluşumu *antropomorfik* bir bakış açısıyla açıklanmaktadır. *Atum*'un/*Monad*'in tanrıların ve evrenin doğumundaki işlevi *Bremner-Rhind* Papirüsü'nde şöyle ifade edilmiştir: Ne yer ne gök vardı. Tanrılar ve fenomenlerin hepsi ondan doğdu. "... *Şu*'yu hapsirarak yarattım... *Tefnut*'u tükürerek... *Şu* ve *Tefnut*, *Geb* ve *Nut*'u meydana getirdi... *Geb* ve *Nut*, *Osiris*'e can verdi... *Seth*, *İsis* ve *Neftis*... *Sonunda bu ülke meydana geldi.*" Yukarıda adı geçen tanrılar ve bir tanrıça, *Heliopolis*'in panteonunu oluşturur (Hart, 2012: 20; Kurhan, 1994a: 4, 24). Mısır mitlerinin temel yaklaşımlarından birini dile getiren yukarıdaki alıntılarda naif bir şekilde ifade edilmemiş olsa da diğer tanrıların başat tanrının tözünden türediği anlaşılmaktadır (Eliade, 2003: 115).

Güneş-Tanrı *Atum*, kendisini döllerken hava olan *Şu* ile nem olan *Tefnut*'u oluşturmuş, bu hava ve nemin (*Şu* ve *Tefnut*) birleşmesiyle yarı tanrı *Geb* ile gök tanrı *Nut* doğmuştur. Bunların birleşmesinden de *Osiris*, *İsis*, *Seth* ve *Neftis*'in doğumuyla *Heliopolis*'in dokuzlusu tamamlanmıştır (Hooke, 2015: 87). İlk tanrı *Atum*'un kendini okyanus veya bulutsu kaostan oluşturması gibi ondan sonra gelen ikinci kuşak tanrılar da hava ve suyun birleşmesiyle oluştukları sembolik bir dille anlatılmaktadır. Nem ve havanın birleşmesiyle, yani *Şu* ve *Tefnut*'un bir araya gelmesiyle tanrılar ve yarı tanrılar doğmuştur. Mısır mitolojisinin bu versiyonunda birleştirilerek ikinci dereceden töz olarak ele alınmış olan hava ve su, Antik Yunan felsefesinde Miletli Thales ve Anaksimenes'in *arkhelerinin* de temelini oluşturmuştur.

Şu ve *Tefnut*'dan sonra *Geb* ve *Nut* doğmuştur. *Geb* yeryüzünün eril, *Nut* ise gökyüzünün dişil tanrısıdır. Mısırlılar, Hint-Avrupa mitlerinden farklı olarak, daha önce de belirtildiği gibi, yeryüzünü eril, gökyüzünü dişil kabul etmişlerdir. *Geb*, yeryüzünün tanrısıdır ve Mısır ülkesi olarak kişiselleştirilmiştir. Firavunlar, *Geb* ile Mısır halkı arasında aracı olarak görülmüştür (Hart, 2012: 21). Bu iki tanrı ile de yer ve göğün oluşumu sembolik bir şekilde dile getirilmiştir. Böylece yeryüzünü kaplayan toprak ve gökleri oluşturan su oluşmuştur.

Mısır mitolojisi, konularını toprak, hava, su, bitki ve hayvanlardan almış ve özellikle hayatın kaynağı olarak görülen gök ve Nil önemli tanrılardan kabul edilmiştir. Gök (*kuh/nut*), Yer (*Geb*), Hava (*Şu*), Güneş (*Horus, Ra, Amon*), Ay (*Hons*) benzeri doğal güçler tanrılaştırılmıştır. Ancak bunlar içerisinde tüm ülkede hükümlen olan Güneş Tanrı'sı ön plana çıkarılmış, başat tanrı olarak kabul edilmiştir (Reyhan ve Cengiz, 2015: 288). Bu doğal unsurlarla kişiselleştirilen bu tanrı anlayışı natüralist bir eğilim taşımaktadır. Nitekim Antik Mısır'da devlet dininin çekirdeğini de güneş enerjisi oluşturmaktadır (Turner, 1903: 9).

Mısır mitolojisinin başka bir versiyonuna göre ise *Atum* insanları göz yaşlarından yarattığı gibi tanrıları da terinden yaratmıştır. Mısır mitlerinin bu farklı anlatılarında yaratma edimi doğrudan *Atum*'a bağlanmış ve ondan türetilmiştir. Bundan dolayı *Atum*, üremek için bir dişiye ihtiyaç duymayan gübre böceğiyle sembolleştirilmiştir. (Kurhan, 1994a: 1-4). *Atum*'un yaratma edimini spermi, teri, gözyaşı, tükürüğü ya da hapsirliğiyle gerçekleştirdiğine inanılmıştır. İnsan da doğal yollardan çıkan sıvılarla bir benzerlik kurularak *Atum*'un da aynı doğal sıvıları ürettiği varsayılmış ve varlıklar *Atum*'un doğal bir uzantısı olarak görülmüştür. Bundan dolayı da gübre böceğiyle sembolleştirilmiştir.

Bu antropomorfik anlatıların yanında İkinci Ramses (M. Ö. 1290-1224) döneminin sanduka metinlerinde farklı görüşlere de yer verilmiştir. Bu metinlerde Güneş tanrısının görünen yüzü olan *Ptah*'ın, tanrıları, gökyüzünü ve yeryüzünü nasıl yarattığı açıklanmıştır: *Ptah, Nu*'dan ayrılan kara parçası *Tatenen* ile birleşmesiyle yaratma edimi başlamıştır. *Tatenen* ise suların çıkan ilk kara parçası olarak kadim dağa karşılık gelmektedir. Shabaka'nın 53. satırında yer alan bilgilere ya da *Memfis* yaratılış mitine göre ise yaratma şöyle gerçekleşmiştir: Panteonun dili ve dudakları olan *Ptah*, kalbi ve dili aracılığıyla *Heliopolis*'in tanrılarına hayat vermiştir. *Ptah*, duyularından gelen verileri kalbinde topladıktan sonra dile getirmiştir. *Ptah*'ın ağızdan çıkan anında var olmuştur. *Ptah*, kalbindekileri dile getirmek suretiyle önce tanrılara yaşam vermiş akabinde de onlar için şehirler, tapınaklar ve olanaklar yaratmıştır (Hart, 2012: 28).

Başlangıçta ya da *Ptah*'tan önce "karanlıklar karanlıkları" örttüğünden "var olmak da var olmamak da yoktu." Yer de gök de ölüm de yoktu. Dipsiz suyun dışında hiçbir şey yokken ve başka hiçbir şey yaşamıyorken birisi karanlıklar içinde "nefessiz soluk alıyordu." "Boşlukta birisi var olma durumuna geçerek ısının gücüyle yaratmaya başladı" (Kurhan, 1994b: 267). *Ptah*'ın yaratma edimi bir *Ptahçı* rahip tarafından manzum olarak şöyle ifade edilmiştir:

"Yüce *Ptah*, tanrıların dili ve kalbidir.
Dil ve aklın gücü kendisinden gelen *Ptah*,
Her ağızdan, her kalpten meydana gelen
Yaşayan, düşünen, emreden
Bütün tanrılar, bütün insanlar, bütün hayvanlar, bütün sürüngenler,
Her şey onun karar verdiğiidir.
Başarılı olan her şeyi meydana getiren kalptir.
Kalbin düşüncelerini tekrar eden dildir.
Bir zamanlar her tanrısal kelamın,
Kalbin düşüncesiyle ve dilin emriyle
Var olduğunda" (Kurhan, 1994b: 270).

Memfis mitosunda ilkel okyanus *Nun* ile özdeşleştirilen *Ptah*, evrenin yaratıcısı olarak görülmüş ve diğer tanrılara göre kendisine bir öncelik tanınmıştır. O, tanrısal söz olarak *Atum* ve *Heliopolis* dokuzlusunun da yaratıcısıdır (Bıçak, 2014: 67):

“Büyük taht üzerindeki *Ptah*,
Ptah-Nun, *Atum*'a baba olan baba;
Ptah-Naunet, *Amun*'u doğuran ana;
Büyük *Ptah*, odur dokuzlunun yüreği ve dili;
Tanrıları doğuran” (Hooke, 2015: 87).

Mısır mitoslarında yaratıcının söz, düşünce ya da logos nitelikleri yürek ve dil ile somutlaştırılmış, *Horus* ve *Thoth* olarak da tanrılaştırılmıştır. *Ptah*, düşünce ve sözle tanrıları oluşturmuş, kaosu düzene çevirmiş, insanları beslemiş ve onların kaderini belirlemiştir (Hooke, 2015: 88). Onun düşünce ve sözün gücüyle yaratma ediminin gerçekleştirilmesi ile Hristiyanlıktaki logos teolojisi arasında önemli benzerlikler de kurulmuştur (Eliade, 2003: 116).

Yaratma edimi açıklanırken insan bedeninden çıkan sıvılarla benzerlik kurarak yapılan izahların yerini zamanla daha soyut yaklaşımlar almıştır. Yukarıdaki şiire göre *Ptah* kalbinde belirenleri iradi olarak dile getirerek yaratma edimini gerçekleştirmektedir. Ortaçağ'da türüm teorisini benimseyen filozoflara göre de Tanrı'nın bilmesi ya da düşünmesi yaratma demektir. Bu mitosa göre ise *Ptah*, düşünme veya bilme edimini gerçekleştirdikten sonra düşündüğünü dile getirmesiyle eşzamanlı olarak varlıkları oluşturmuştur. Türüm teorisine göre ise dile getirmeye gerek duyulmamış, yaratmanın gerçekleşmesi için tanrının düşünmesi veya bilmesi yeterli görülmüştür. Ortaçağ filozofları Tanrı'yı ezeli kendiliğinden kaim, kendi kendinin nedeni, Zorunlu Varlık ve olumsal varlıkların yaratıcısı olarak görmüşlerken *Ptah* kendi kendini karanlıklar içindeki sonsuz okyanusta şekillendirmiş, akabinde kalbi düşüncelerini söze dökerek tanrıları ve diğer varlıkları yaratmıştır.

Eski Mısır'da farklı bir mitos da *Hermopolis* şehrinde oluşmuştur. Ona Sanduka metinlerinde de yer verilmiştir. Bu metnin 76. satırında *Hermopolis* sekizlisini (*Ogdoad*) oluşturan tanrılar açıklanmıştır: “Tanrı Şu, gök tanrıçanın bedenini desteklemek için sekiz ölümsüz varlık yaratmıştır.” *Hermopolis* mitinde ilk olan göz önünde bulundurularak tanrılar kurbağa, tanrıçalar da yılan suretinde kişiselleştirilmişlerdir. Kaos zamanında bataklıklarda yaşayan bu varlıklar, tanrılar olarak nitelendirilmiş ve asırlarca da isimleri yaşatılmıştır: Tanrılar/ kurbağalar *Nu*, *Heh*, *Kek* ve *Amon*; tanrıçalar/yılanlar *Naunet*, *Hauhet*, *Kauket* ve *Amounet* olarak isimlendirilmiştir (Hart, 2012: 31). Bu tanrı ve tanrıçalar ya da eril ve dişil güçler bir araya gelerek varoluşa kaynaklık etmişlerdir. Bu tanrı ve tanrıçalardan “*Nun* ve *Naunet*, suları; *Heh* ve *Hauhet*, sonsuzluğu, *Kek* ve *Kauket* karanlığı, *Amun* ve *Amaunet* ise bilinmezliği temsil etmektedir” (Yıldırım, 2021: 243). Böylece başlangıçtaki kaos durumu; sonsuzluk, karanlık, bilinmezlik ve su kaosuyla betimlenmiştir. Varlıkların oluşumunun başlaması böyle bir ortamda gerçekleşmiştir.

Hermopolis mitosuna inananlara göre sekizlinin tanrıları ilk maddeden ya da sudan oluşmuş, Güneş'in kökeninde de bulunmuşlardır. Bundan dolayı onlar, *Heliopolis*'in tanrılarında da önce var olmuşlardır. Sekizliyi oluşturan tanrılar arasındaki zıtlık ve çatışmanın sonucunda çıkan enerji ile “kadim dağ da belirginleşmiştir.” Aşağı Mısırlılar, *Atum*'u yaratan, Güneş'i doğuran ana babaların da sekizli olduğuna inanmıştır (Hart, 2012: 32-33). Zaten *Hermopolis*'in başat tanrısı da *Atum* değil, kaostan beri sekizli ile bulunan ve onların senyörü olan *Thoth*'tur. *Thoth*, üstün zekâsıyla düşündüklerine veya zihninde canlandırdıklarına yaratıcı kelamıyla varlık kazandırmıştır (Kurhan, 1993: 717). *Thoth*'un yaratma edimi *Ptah* ile benzerdir. Ancak yaratmayı *Ptah* kalbi tasavvurlardan, *Thoth* ise zihinsel edimlerden sonra gerçekleştirmiştir.

Bu mitosun başka versiyonunda ise *Amon* yaratıcı tanrı olarak sunulmuştur. Görülemeyen ama uğuldamasıyla duyumsanan rüzgâr tanrısı *Amon*, durgun halde bulunan başlangıç okyanusunu harekete geçirmiştir. İlk dönemlerde sekizlinin *Nun*'un ortasındaki bir tepeye (*Tatenen*) yerleştirdikleri bir yumurtadan Güneş'in çıkıp göğe yükseldiği kabul edilirken *Amon*'un diğer tanrılar karşısında üstünlüğü kabul edilince, rahipler Güneş'e kaynaklık eden yumurtayı da onun bıraktığını ileri sürmüşlerdir (Kurhan, 1993: 717-718). Bir ilahide *Amon* yüce kaz olarak da betimlenmiştir. Ölüm sessizliğinin çöktüğü ıssız evrende Yüce Kaz'ın sesinin yankılanmasıyla evren bir dinamizm kazanmıştır. Başlangıçta kaz formunda olan *Amon* gür sedasıyla oluşu/ hareketi başlatmıştır. Böylece *Amon*, sekizliyle bağlarını koparmış, önce kadim dağ, akabinde de gökyüzünün derinliklerinde Güneş tanrısı olmuş ve Güneş'in her doğuş ve batışında kendini yenilemiştir. Güneş tanrısı *Amon* olarak ifade edilmiştir. *Heliopolis*'in tanrıları hatta tüm tanrılar onun bir yansıması ya da tezahürüdür. *Amon*'u üç tanrı oluşturmaktadır: *Ra*, onun yüzü; *Ptah* onun bedeni ve *Amon* ise saklı özüdür (Hart, 2012: 38). O, öncesiz unsurlardan neşet ettikten sonra yaratma edimini gerçekleştirmiştir. Mitosun bazı versiyonlarında çıkardığı sesle bazılarında da rüzgâr gibi eserek ilk hareketi başlatan olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla o, hareket eden ilk hareket ettiricidir.

Amon, başlangıçta rüzgâr tanrısı olarak kabul edilirken sonradan “*can, evreni canlandıran, hayatı nefesi veren başlangıç tanrısı*” ve diğer tanrıların da yaratıcısı olduğu kabul edilmiştir. *Amon*, hayat için gerekli olan her şeyi kuşatan nefes olarak da nitelendirilmiştir. Böylece nefese, Yunanca evreni saran “*pneume*” (hava) ile aynı anlam verilmiştir. Ayrıca o “*sular üzerinde hareket eden tanrının ruhu olarak da adlandırılmıştır*” (Kurhan, 1993: 718). Mitosun bu versiyonunda *Amon*'un şahsında nefese atfedilen mananın Anaksimenes'in tanrısal olan ve her şeyi kuşatan ilkesi hava ile önemli oranda benzeştiğini ve ona kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.

Edfu tapınağındaki bir anlatıya göre ise *Amon*'a hayat veren de sekizlidir. Onlar önce spermeleriyle nilüfer çiçeğine sonra da *Amon*'a hayat vermişlerdir. Ancak aynı metinde yukarıda da ifade edildiği üzere *Amon*, her şeyin yaratıcısı olarak da sunulmuştur. Nitekim tanrılar onun ağzından ve insanlar da gözlerinden neşet etmişlerdir (Kurhan, 1994a: 24-25). *Ptah*'ın ve *Thoth*'un söz vasıtasıyla varlıkları yaratması gibi *Amon*'un da yaratma edimini ağız ya da söz ile gerçekleştirmiştir. Nitekim sekizlinin ya da dört çiftin oluşturduğu sonsuzluk, belirsizlik, karanlık ve sular *Amon*'dan önce ve onun oluşumuna kaynaklık eden kozmik unsurlardır. Dolayısıyla *Amon* öncesiz değil, adeta zıt güçlerin oluşturduğu dinamizmin bir sonucudur.

Bazı mitolojik anlatılara göre de “*iki ülkenin efendisi,*” tanrıların kralı olan *Amon*, sekizlinin temel güçlerinden biri olmakla birlikte o aşkın, yaratılmamış, kadim dağı yaratan ve sekizliden de önce var olandır. Ancak o öncesiz değildir ve kendi kendini şekillendirerek var olmuştur. Nitekim o, ilkleri yaratan ilk olandır. O, kendine özgü görünmez bir güç olarak rüzgâr gibi ilk maddeye esmiş ve onu kadim dağda oluşun içine sürüklemiştir (Hart, 2012: 37). Mezopotamya mitolojilerinde de yer verilen kadim dağ anlayışına Mısır'da da rastlıyoruz. Mısır'da piramitler, kadim dağ ya da *Ben-Ben*'e benzer şekilde inşa edilmiş ve simgeleştirilmiştir. Piramitler yapılırken kireç taşı ile cilalandıklarından bakanların gözlerini kamaştırıran bir ışıltıları varmış. “*Ben-Ben, Mısır evreninin kökensel tepesiğidir ve her şey ondan yaratılmıştır*” (Daneils, 2014: 62-63). Antik Mısır'da inşa edilen piramitler de bu ontolojik temelden esinlenerek inşa edilmiştir. Antik Mısırlılar, tanrı olduklarına inandıkları firavunların öldükten sonra tanrıların katına yükselebilmesi için piramitleri inşa etmişlerdir. Ölmüş firavunun piramidin cephelerinde bulunan basamakları kullanarak tanrısal alana çıkacağını düşünmüşlerdir (Bauer, 2014. 31). Dolayısıyla piramitler her şeyin kendinden yaratıldığı *Ben-Ben*'leri simgesel olarak temsil ettiğinden büyük bir özenle inşa edilmiştir, göz kamaştırıcı parlaklıklarıyla da kendilerine bir gizem atfedilmiştir.

Politeizm ve Monoteizm

Antik Mısır'da her kentin kendine ait bir tanrı tasarımı vardı ve daima onu ön planda tutmaktaydı. Hanedanlığın el değiştirmesi veya başkent değişmesi bile başat tanrının değişmesine neden olmaktaydı. Geçiş aşamasında ruhban sınıfı birçok kozmogonik miti sentezleyerek kendi yerel tanrılarını başat tanrıyla özdeşleştiriyorlardı (Eliade, 2003: 114). Aşağı ve Yukarı Mısır arasındaki çatışmalar, tanrıların karşılıklı mücadeleleri (*Osiris* ve *İsis*) üzerinden yansıtılarak açıklanmıştır. Nitekim Kral Narmer, Aşağı Mısır'ı fethedip Yukarı Mısır'la birleştirenceye kadar her iki taraf da tüm güçlerini/enerjilerini savaş için harcamıştır. Narmer'den ya da iki Mısır'ın birleşmesinden sonra tarım ve inşaat işlerine yönelmişlerdir. Bu birleşme sayesinde güçlenmiş ve gelişmişlerdir (Bauer, 2014: 34). İlk Hanedanlıktan itibaren Mısır kralları *Horus* olarak da nitelendirilirlerdi. Antik Mısır hükümdarlarının ne ölçüde tanrısalar olarak görüldükleri tartışmalı olsa da ilk dönem hanedanları tarihteki ilk büyük ulus devletten daha fazla güç ve sorumluluk sahibiydiler. Kral, devletin siyasi, dini ve askeri lideriydi (Pinch, s. 2002: 6).

Mısır mitolojisinde genel olarak tanrılara yönelik açıklamalar ve tanrıların tarihsel süreçteki konumları göz önünde bulundurulduğunda ontolojik bir yaklaşım kadar olmasa da politik tutumların da ön plana çıktığını görüyoruz. Aşağı ve Yukarı Mısır arasında veya şehirlerarası rekabetin etkili olduğu görülmektedir. Eski Mısır'ın farklı krallık dönemlerinde farklı tanrıların başat tanrı olarak yüceltilmesi doğrudan siyasî güçle bağlantılı görülüyor. Siyasi gücü elinde bulunduran bölgenin ya da şehrin tanrısı başat tanrı olarak kabul edilmiş ve yüceltilmiştir. Mezopotamya uygarlıklarında olduğu gibi gücü elinde bulunduran şehir ya da krallığın tanrısı başat tanrı olarak kabul ettirilmiştir. Ayrıca Mezopotamya mitolojisinden farklı olarak tanrı ya da tanrının oğlu olarak görülen firavunların konumu desteklenmiştir. Bundan dolayı objektif bir değerlendirme yapabilmek için ontolojik ve politik olanın birbirinden ayrılması gerekmektedir.

Evren Anlayışı

Eski Mısır kozmogonisinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan kozmoloji, yer merkezli evren tasavvurunun kaynağını da oluşturmaktadır. Devirlere göre başat tanrı olan ve güneşle sembolleştirilen tanrı (*Ra*, *Atum*, *Ptah*, *Thoth* ve *Amon*) göksel okyanusta gemisiyle doğudan yükselerek gün boyu batıya doğru ilerlemekte gün batımıyla birlikte gece boyunca yerin altından geçerek tekrar doğduğu yere gelmektedir. Eski Mısırlıların bu evren anlayışına benzer bir yaklaşım Ksenophanes ve Herakleitos tarafından dile getirilmiştir.

Ksenophanes'e göre dünya alt tarafını toprak üst tarafını hava yarım kürelerinin oluşturduğu bir küredir. Güneş her gün Doğu'dan doğar, havada bir doğru çizerek Batı'ya ulaşır, akşam olunca da bir çukura düşer ertesi gün tekrar Doğu'dan doğar (Arslan, 2018: 174). Herakleitos ise "bir ayak boyunda olduğunu" iddia ettiği "güneşin her gün yeni olduğunu" belirtir ve güneşi ve gök cisimlerini açık tarafları dünyaya dönük olarak seyreden kayıklara benzetir. Ona göre kayığın arka yüzü dünyaya döndüğünde gece olur ya da tutulma gerçekleşir (Arslan, 2018: 200). Eski Mısırlıların asırlarca kabul görmüş yer merkezli evren anlayışının tarihsel kökenini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Yunan Mitolojisinde Varlık

Homeros ve Hesiodos'a Göre Tanrıların ve Evrenin Doğumu

Yunan düşüncesinde tanrı ve evrenin oluşumu hakkında ilk düşünceler din kurucu şairler tarafından ileri sürülmüştür. Bu din kurucu teolog şairler, asırların birikimi olan mitlere dayanan dinî bir varlık anlayışı geliştirmişlerdir. Din kuruculardan ilki olan Homeros varlığın kaynağının okyanus olduğunu, varlığın tanrılarla dolu olduğunu, evrenin bir düzeni bulunduğunu ve tanrıların bile bu düzenin dışına çıkamayacaklarını belirtmiştir

(Özden ve Elmalı, 2017. 30-32). Homeros'un dünyanın kendisini çepeçevre saran okyanus üzerinde yüzen kaya parçası olduğuna dair görüşü Thales'in *arkhe* anlayışına kaynaklık etmiştir. Thales, her şeyin ilkesinin su olduğunu, dünyanın su yüzeyinde yüzdüğünü ve "her şeyin tanrılarla dolu olduğunu" söylerken Homeros'un fikirlerini teorik ve seküler bir anlayışla dile getirmiştir. (Arslan, 2018: 101-102, 88).

Yunan yazılı kaynaklarının ilki olan Homeros'un destanları "daha sonraki bilimsel ve felsefi kaynakları raslantısal olarak içerir." Onun evrenin kökenine yönelik dile getirdikleri öz ve varsayım olarak Sokrates öncesi felsefede etkili olmuştur (Barnes, 2004: 57). Homeros'un ilk maddenin ne olduğuna yönelik yürüttüğü soruşturmanın yanında başat tanrı anlayışıyla monoteizme doğru bir ilerleme sağlamış ve tanrılarının-insanların iradelerini sorgulamıştır. Muhtemelen bundan dolayı Aristoteles onu ilk filozof olarak nitelendirmiştir. Kranz'a göre bu yerinde bir nitelendirme değildir (Kranz, 2014: 9-10). İlkçağ doğa filozoflarıyla Homeros ve Hesiodos'un bazı görüşlerinde benzerlikler saptanmıştır. Thales'ten asırlarca önce yaşamın kaynağının su olduğunu Homeros ifade etmiştir. Thales, gözlemlerine dayanarak açıklamalarını yapmış olmasına rağmen Homeros *arkheyi* mitsel unsurlarla birlikte ifade etmiştir (Jaeger, 2016: 23). Ancak Thales'in de tamamen mitsel unsurlardan uzaklaştığını söylemek olası görünmemektedir. Çünkü o da "her şeyin tanrılarla dolu" olduğunu söylemiştir.

Yunanlılar tanrıların evreni yarattığına değil, evrenin tanrıları yaratmış olduğuna inanıyorlardı. Tanrılar var olmadan önce gök ve yer oluşmuştur ve bunlar tanrıların da titanların da kaynağı/ebeveynleriydi (Hamilton, 2011: 17). Yunan kozmogonik kurgularından günümüze ulaşan en eski örneği Hesiodos'un *Theogonia*'sidir (Buxton, 2010: 44). Yunan mitoloji yazarları kaosla, şekilsiz unsurların boşlukta karışım halinde bulunmalarını kastetmişlerdir. Kaos, dünya ya da var olanları incelemektedir. Hesiodos'un *Theogonia*'sine göre de var olanlar kaostan kendiliklerinden ortaya çıkmaktadırlar (Erhat, 1977a: 197). Hesiodos, eserinde bu önceliği şöyle ifade etmiştir:

*Khaos'tu hepsinden önce var olan,
Sonra geniş göğüslü Gaia, Ana toprak
Sürekli sağlam tabanı bütün ölümsüzlerin*" (Hesiodos, 1977: 108).

Hesiodos başlangıçtaki kaosla düzensizliği değil, karanlığı ve boşluğu ifade eder (Buxton, 2010: 45). Dolayısıyla ilk olan/oluşan kaos, gök ve yerden öncedir. Hatta eserinin bir yerinde kaosu yer ve gök arasındaki boşluk/uçurum olarak ifade etmiştir. Aristoteles de fiziğinde kaosu boş yer olarak belirtmiştir. Kaos, Hint ve Avrupa mitolojilerinde ise her şeyin iç içe geçmiş bir şekilde yığın halinde bulunması ya da düzenin/kozmosun karşıtı olarak kullanılmıştır. Bu kaos kavramı, Tevrat'taki (Tekvin, 1/2) *tohu* ve *bohu* (Yeryüzü biçimsiz ve boştu.) anlayışından Yunanlılara geçmiştir. Kökeni daima ön plana çıkaran Hesiodos'a göre kaos da tanrılar ve evren gibi oluşmuştur. Nitekim o, "Başlangıçta kaos vardı." dememiş, "Önce kaos oluştu sonra yeryüzü" demiştir (Jaeger, 2016: 26-27).

Hesiodos'un mitolojik açıklamalarına göre evrenin başlangıcında var olan iyi niyetli, mutlak güç sahibi bir tanrı değil, kaos ve birbiriyle çatışan zıt güçlerdir. Kaos ve Gaia birbirine düşman güçler olduğundan ayrı ayrı türemişlerdir. *Theogonia*'da yer, gök, deniz ve bunların içinde yer alanlar, tanrılardan önce var oldukları ve tanrıların doğuşuna kaynaklık ettikleri şöyle şiirleştirilmiştir:

*"Onlar ki doğdular Toprak Ana ve Yıldızlı Gökten
Karanlık geceden, suları acı Denizden
Söyleyin nasıl doğdu tanrılardan önce
Toprak, ırmaklar, şişkin dalgalarıyla engin Deniz
Pırıl pırıl yıldızlar ve üstündeki sonsuz gökler
Sonra nasıl doğdu onlardan
Her varlığı borçlu olduğumuz tanrılar"* (Hesiodos, 1977: 108).

Hesiodos, var olmak bakımından evrenin tanrılardan önce gerçekleştiğini belirttiğinden sonra Kaos ve *Gaia*'dan türeyenleri ayrıntılı olarak açıklamıştır:

*Khaos'tan Erebos ve kara Gece doğdu,
Erebos'la sevişip birleşmesinden.
(...)
Toprak bir varlık yarattı kendine eşit:
Dört bir yanı saran Uranos, yıldızlı Gök'ü,
Mutlu tanrıların sürekli sağlam yurdunu,
Yüksek dağları yarattı sonra,
Konaklarında tanrıçalar oturan dağları
Sonra denizi yarattı, ekin vermez denizi,
Azgın dalgalarıyla şişen Pontos'u
Kimseyle sevişip birleşmeden yaptı bunu
Sonra sarmaşıp kucaklaşıp Uranos'la
Doğurdu derin anaforlu Okeanos'u (Hesiodos, 1977: 109).*

Kaostan yeryüzündeki gece (*nyx*) ile yer altındaki karanlık (*Erebos*) türemiş ve bunların birleşmesi sonucunda da esir ve gündüz doğmuştur (Erhat, 1977b: 49). *Gaia* ya da Toprak Ana kaostan çıktıktan sonra göğü, dağları ve denizleri; sonra da gök veya *Uranos* ile birleşerek okyanusları oluşturmuştur (Erhat, 1977a: 209). Toprak Ana sırasıyla gök tanrı *Uranos*'u, denizleri, nehirleri ve dağları türetmiş akabinde de *Uranos* ile birlikte olmuş ve bu birlikteliğin sonunda altı kızları ve altı oğulları doğmuştur. Ancak *Uranos*, çocuklarını sevmediği için hepsini Toprak Ana'nın bağrına geri göndermiştir. Bu durumdan mustarip olan Toprak Ana, çocuklarından yardım istemiş ve sadece oğlu *Kronos*, annesinin talebine olumlu cevap vermiş ve annesinin talebini yerine getirmeye cesaret edebilmiştir. *Kronos*, annesinin rahminde elinde orakla ebeveynlerinin birleşmelerini beklemiş ve birleşme gerçekleştiğinde de onun organını kesip yeryüzüne fırlatmıştır. Bu tür sapkınca mücadele örneğine diğer mitolojilerde çok az rastlanır. En büyük tanrı olarak *Kronos*, kardeşlerini yerin derinliklerinden kurtarmış, onlar da kendi aralarında birleşerek titanları meydana getirmişlerdir. Bunlar arasında cennetten ateşi çalarak insanlara veren Prometheus ve dünyayı sırtında taşıyan Atlas da bulunur (Armstrong, 2019a: 86-87).

Hesiodos'un *Theogonia*'sine göre ikinci kuşak Yunan tanrılarının doğuşu *Rhea* ile *Kronos*'un birleşmesi sonucunda doğmuştur (Campbell, 2003: 315). *Kronos* da babasının yolundan giderek, kendi için tehdit olacağı endişesiyle çocuklarını doğar doğmaz yutmuştur. *Rhea*, altıncı çocuğuna hamile kaldığında annesi Toprak Ana'nın fikrini almış ve Zeus'u Girit adasında bir mağarada ya da dağda doğurmuş ve orada saklamıştır. *Kronos*'a da bebek olarak bir taşı sarmalayarak vermiş ve o da onu bebek sanarak yutmuştur. Zeus, büyüdüğünde babası *Kronos* ile mücadele etmiş, kardeşlerini kurtarmış ve babasını tahtından indirmiştir (Hesiodos, 1977: 109-120; Buxton, 2010: 47-48). Tanrılar ölümsüz olduğundan *Uranos*'un çocuklarını Toprak Ana'nın bağrına geri gönderdiği gibi *Kronos* da onları yutarak ardıklarını ortadan kaldırmaya çalışmıştır (Buxton, 2010: 47).

Kronos, Olympos tanrılarıyla ittifak kursa da Zeus galip gelmiş; *Kronos*'u ve onun yardımcısı olan titanları *Tartaros*'a hapsedmiştir (Armstrong, 2019a: 87-90). Yunan mitolojisinde gök tanrı *Uranos* oğlu *Kronos* tarafından tahtından indirildiği gibi *Kronos* da oğlu Zeus tarafından tanrılar tahtından indirilmiştir. Böylece Zeus, Olympos dağına yerleşmiş ve erişilebilir üçüncü kuşak genç tanrıların öncüsü olmuştur (Armstrong, 2019b: 43). Hesiodos'un bu mitolojik anlatıları bilimsel olmasa da "tanrıların çoğu doğal olayların ya da özelliklerin kişiselleştirmesidir; tanrıların doğumunun anlatılması evrenin kökeninin betimlemeli bir biçimde anlatılmasıdır" (Barnes, 2004: 57).

Hesiodos'un evrenin ve tanrıların doğumunu kaostan türetmesine benzer bir açıklama da Aneksimandros tarafından dile getirilmiştir. Aneksimandros'un arkhesi sonsuz-sınırsız olarak tanımlanan ve herhangi bir varlık türüne dahil olmayan *apeiron*dur.

*Apeiron*dan önce soğuk ve sıcak akabinde de kuru ve ıslak vb. zıtlıkları türemiştir. Soğuk ve sıcak, dünyanın oluşumunda *apeiron*dan ayrılmış ve onun çevresinde bir ateş çemberi oluşturmuştur. Bu ateş çemberinin parçalanması sonucunda da Güneş, Ay ve yıldızlar oluşmuştur. Onun ilkesi olan *apeiron* gibi oluşturduğu evrenler de sonsuzdur. Evrende oluş süreklilik arz eder ve sonsuz sayıdaki göklerin her biri tanrıdır (Kranz, 2014: 40-41). Hesiodos tanrıların doğuşu ile evrendoğumu birlikte kaostan türetmektedir. Arslan'a göre bu yönüyle onun kaosu Anaksimandros'un *apeiron*una benzediği ve onun seküler bir versiyonu olduğu söylenebilir (Arslan, 2018: 102).

Hesiodos'a göre Kaos ve *Gaia* (Toprak Ana/Yer) ile birlikte evrenin başlangıcında olan ilkelerden bir de *Eros*'tur. *Eros* bir tanrıdan ziyade kaosun kozmosa dönüşmesini sağlayan bir ilkedir. Ancak o, bunu felsefi olarak ifade edemediğinden diğer ozanlar gibi tanrı olarak tanımlamıştır (Erhat, 1977a: 185). İlkçağ filozofları da Hesiodos'un ilke veya kaos fikrine yönelmişler, ancak açıklamalarını duyu deneyiminden hareketle yapmışlar ve onun tanrıların doğuşuyla ilgili görüşlerini eleştirmişlerdir. Bu eleştiriye rağmen onun tanrıların doğuşu üzerine görüşlerinde önemli oranda felsefi bir içerik de bulunmaktadır. Ona göre yer ve gökle eşzamanlı olan, oluşu sağlayan *Eros* hem tanrıların hem de evrenin doğuşunu sağlayan güçtür/tanrıdır. Onun *Eros* hakkındaki görüşleri Parmenides ve Empedokles üzerinde etkili olmuştur. Empedokles'e göre de kozmik güçleri bir araya getiren Aşk ya da Sevgi'dir (Jaeger, 2016: 27-28). Parmenides ise düzenin temelinde olan ilke olarak karışımı görür ve bunun sembolik yaratıcısının da *Eros* olduğunu belirtir. *Eros*'u kuşatan gece ve ateş halkalarının üzerinde de ana tanrıça bulunur. O, yaratıcı olarak *Eros* kavramını Hesiodos'tan devralmıştır (Jaeger, 2016: 146-147). Parmenides, Hesiodos gibi kendisinin de vahiy aldığı ya da doğrudan tanrılardan aldığı ilhamı insanlara aktardığını iddia etmiştir. O dolayimsız bir şekilde aldığı dini sembolizmi felsefeye aktarmış ve entelektüel bir ortam oluşturmuştur (Jaeger, 2016: 139-141).

Hesiodos, Olympos tanrılarının doğuşu ile evrenin bir düzen içerisinde nasıl oluştuğunu birlikte açıklamaya çalışmıştır. O, üremeyi tek ve gerçek oluş şekli olarak gördüğünden görüşleri her ne kadar mitsel olsa da onun açıklamaları hem nedensellik prensibine dayanır hem de mantığa dayanan ussal bir izahtır (Jaeger, 2016: 25). Hesiodos'un tanrıların doğuşu ile ilgili görüşleri dini mitolojik içeriğe sahip olsa da "*felsefi ruhla ilişkisiz değildir.*" Evrendoğuma yönelik dinsel açıklamalar ilk dönem filozoflarının da üzerinde durdukları ana problemlerden biridir. Felsefede de evren doğumla ilgili ileri sürülen görüşlerde dine doğrudan atıfta bulunmaktadır (Jaeger, 2016: 93).

Sonuç

Mitostan logosa geçiş birden bire değil, on binlerce yıllık gözlem ve deneyimlerin sonucunda gerçekleşmiştir. Yukarıda anlatılan mitolojiler ile Sokrates öncesi felsefenin konularının büyük oranda ortak olduğu görülüyor. Her ikisinde de varlığın kaynağı/ilkesi ve evrenin nasıl oluştuğu sorgulanmaktadır. Mitolojide başlangıcı olmayan ilke ya da töz betimlendikten sonra sembolik bir dil kullanılarak tanrıların, evrenin ve insanın doğumu açıklanmaktadır. Tözden türeme açıklanırken de insan biçimci bir yaklaşım sergilenmektedir. İnsanın kendine dair gözlemlerini evrene yansıtarak açıklamalarını yapmaktadır. Yukarıda ele aldığımız üç mitolojik geleneğe de bu yansıtmanın çok yoğun bir biçimde kullanıldığını görüyoruz. Fakat zamanla mitoslar da kendi içerisinde kaba teşbihleri ayıklayarak daha soyut ifadelerle yer vermişlerdir. Örneğin, Antik Mısır mitolojisinin ilk dönemlerinde başat tanrı yaratma edimini sperm, tükürük ve ter gibi vücut salgularından yaratırken son dönemlerde düşündüklerini dile getirmek suretiyle yaratmaktadır. Doğal olarak mitoslar binlerce yıllık kültürel birikimin bir ürünüdür. İnsanın görgü, bilgi ve tecrübeleri arttıkça rasyonelleşme de beraberinde gelmiştir.

Bu rasyonelleşme ya da logosa ağırlık verme de Antikçağ'da felsefeyle başlamıştır. Sokrates öncesi filozofların büyük bir çoğunluğu *arkheyi* akli bir şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Ancak binlerce yıllık kültürel birikimin etkisinde de uzun bir süre

kalmışlardır. Sokrat öncesi filozofların büyük bir çoğunluğu ilke ya da tözleriyle aynı zamanda tanrıları da ifade etmişlerdir. Bu filozoflar akla ve akli açıklamalara yoğunlaşmış olmalarına rağmen tamamen seküler bir ontolojik görüş ortaya koyamamışlardır. Seküler bir ontolojik görüş ancak Demokritos gibi materyalist filozoflar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kaynakça

- Adalı, S. F. ve Görgü, A. T. (2017). “Sunuş.” (Çev. S. F. Adalı ve A. T. Görgü.). *Babil Yaradılış Destanı- Enuma Eliş* (3. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Armstrong, K. (2014). *Mitlerin Kısa Tarihi*. (Çev. D. Şendil). İstanbul: Alfa Basın Yayın Dağıtım San. ve Tic. Lti. Şti.
- Armstrong, K. (2019a). *Büyük Dönüşüm Eksen Çağı ve Dinsel Geleneklerin Başlangıcı*. (Çev. B. Baysal). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Armstrong, K. (2019b). *Tanrı Savunusu Din Aslında Nedir*. (Çev. Ş. Tokel). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Arslan, A. (2018). *İlkçağ Felsefesi Tarihi: 1 Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi* (9. bs.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Babil Yaradılış Destanı- Enûma Eliş* (3. bs.). (2017). (Çev. S. F. Adalı ve A. T. Görgü). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Barnes, J. (2004). *Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*. (Çev. H. Portakal). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Bıçak, A. (2014). *Evren Tasavvuru Kendini Bilmek ya da Evreni Kurmak* (2. bs.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Buxton, R. (2010). *The Complete World of Greek Mythology*. London: Thames & Hudson Ltd.
- Bauer, S. W. (2014). *Dünya Tarihi I. Cilt: İlkçağ En Eski Göçebe Halklardan Roma İmparatorluğu'nun Çöküşüne*. (Çev. M. Doğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Campbell, J. (2003). *Batı Mitolojisi Tanrı'nın Maskesi* (3. bs.). (Çev. K. Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi.
- Clark, S. (2012). *Büyük Sorular/Evren*. (Çev. Ebru Kılıç). İstanbul: Venüs Kitap.
- Cornford, F. M. (2015). *Sokrates Öncesi ve Sonrası*. (Çev. A. M. C. Şengör ve S. Onan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Daneils, M. (2014). *Bir Nefeste Dünya Mitolojisi*. (Çev. P. Üstel). İstanbul: Maya Kitap. [Erişim Tarihi: 09.10.2022, <https://www.academia.edu/29763156/>].
- Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*. İstanbul: Ayışığıkitapları. [Erişim Tarihi: 09.10.2022, <https://www.academia.edu/36208140/>].
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt:1 Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*. (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Kabalacı Yayınevi.[Erişim Tarihi: 09.10.2022, www.academia.edu/45657488/].
- Erhat, A. (1977b). “Giriş.” *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. [Erişim Tarihi: 09.10.2022, <https://www.academia.edu/36208157/>]
- Erhat, A. (1977a). “Sözlük.” *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.[Erişim Tarihi: 09.10.2022, <https://www.academia.edu/36208157/>].
- Gilgamiş Destanı* (4. bs.). (2017). (Çev. Sait Maden.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayımları.
- Hamilton, E. (2011). *Mythology Timeless Tales of Gods and Heroes*. Nev York: Grand Central Publishing.
- Hart, G. (2012). *Mısır Mitleri* (2. bs.). (Çev. Mehmet Sait Türk). Ankara: Phoenix Yayınları.

Hesiodos. (1977). “*Theogonia*.” *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. [Erişim Tarihi: 09.10.2022, <https://www.academia.edu/36208157/>].

Hooke, S. H. (2015). *Ortadoğu Mitolojisi Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları* (5. bs.). Ankara: İmge Kitabevi.

Höffe, O. (2014). *Felsefenin Kısa Tarihi*. (Çev. Okşan Nemlioğlu Aytolu). İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ.

Jaeger, W. (2016). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi* (2. bs.). (Çev. Güneş Ayas). İstanbul: İthaki Yayınları.

Kenny, A. (2006). *An Illustrated Brief History of Western Philosophy*. Blackwell Publishers Ltd. [Erişim Tarihi: 9.10.2022, <https://svetlogike.files.wordpress.com/2014/02/an-illustrated-brief-history-of-western-philosophy/>].

Kırbıyık, H, Ü. Kızıloğlu, N. Kızıloğlu, F. R. Civelek ve E. Beklen. (2016). *Evren Nasıl Oluşturdu?* (Ed. Halil Kırbıyık). Ankara: Odtü Yayıncılık.

Kramer, S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi*. (Çev. Hamide Koyukan). İstanbul: Kabalacı Yayınevi. [Erişim Tarihi: 09.10.2022, <https://www.academia.edu/41231685/>].

Kranz, W. (2014). *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*. (Çev. Suat Y. Baydır). İstanbul: Cinius-Sosyal Yayınları.

Kurhan, M. (1993). Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasî ve Dinî Durum. *Belleten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, LVII (220), 699-729.

Kurhan, M. (1994a). Asırlar Boyu Tanrı Rê. *Belleten*. Türk Tarih Kurumu LVIII (221), 1-27.

Kurhan, M. (1994b). Eski Mısır Kraliyet Tanrısı Ptah. *Belleten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, LVIII (222), 265-278.

Özden, H. Ö. ve Elmalı, O. (2017). *İlkçağ Felsefe Tarihi Metinlerle*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Pinch, G. (2002). *Handbooks of Egyptian Mythology*. California: Abc-Clio. [Erişim Tarihi: 09.10.2022, <https://books.google.com.tr/books?id=N-mTqRTrimgC&hl=tr&lr=>].

Reyhan, E. ve Cengiz, T. B. (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Yalçın, C. (2012). *Evren ve Yaratılış Kozmik Kodlama* (2. bs.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Tanilli, S. (2015). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası 1. Cilt İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma* (2. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Turner, W. (1903). *History of Philosophy*, Boston: Ginn & Company Publishers. [Erişim Tarihi: 09.10.2022, <http://www.giuliotortello.it/clil/historyofphturner>].

Yıldırım, E. (2021). Eski Mısır'daki Memfis Teolojisine Göre Yaratılış Anlayışı ve Tanrısal Hiyerarşinin Düzenlenmesi. *Milel ve Nihal*, 18 (2), 239-263, doi: 10.17131/milel.959743